

W. Kozłowski, E. Matczak

SUKCESJA I MERYTOKRACJA: STAŁOŚĆ I ZMIENNOŚĆ KRYTERIÓW ŻYCIOWEGO SUKCESU

Припущення, що батьки хочуть, щоб їхні діти досягали успіху в житті, і стаття відповідає на питання, які критерії для досягнення успіху є найбільш важливими для них, та що впливає на їх. У дослідженні розглядається національна репрезентативна вибірка батьків учнів четвертого класу, які навчаються в початкових школах. Фактори успіху, що визнані батьками: амбіції і завзятість, здібності, освіта і сумлінна праця. Елементи статусу або переконання не вважаються важливими. Думки про успіх розрізняються залежно від рівня освіти, основна відмінність простежується між батьками з низьким рівнем освіти (початкова й професійна) і батьків з більш високим рівнем освіти. Порівняння результатів досліджень, проведених за останні 20 років, вказує на відносну стабільність польської думки в суспільстві. Ці дані свідчать про те, що успіх у житті присвоюється на основі заслуг і індивідуалістичних перспектив.

Ключові слова: успіх у житті, батьки, динаміка критеріїв успіху, діти, меритократія.

Предположение, что родители хотят, чтобы их дети добивались успеха в жизни, статья отвечает на вопрос, каковы критерии для достижения успеха являются наиболее важными для них, и что влияет на их. В исследовании рассматривается национальная репрезентативная выборка родителей учеников четвертого класса учащихся в начальных школах. Факторы успеха признанные родителями: амбиции и упорство, способности, образование и добросовестный труд. Элементы статуса или убеждений не считаются важными. Мнения о успехе различаются в зависимости от уровня образования, основное отличие наблюдается между родителями с низким уровнем образования (начальное и профессиональное) и родителей с более высоким уровнем образования. Сравнение результатов исследований, проведенных за последние 20 лет, указывает на относительную стабильность польского мнения в обществе. Эти данные свидетельствуют о том, что успех в жизни преобладает на основе заслуг и индивидуалистических перспектив.

Ключевые слова: успех в жизни, родители, динамика критериев успеха, дети, меритократия.

Assuming that parents want their children to achieve success in life, the article answers the question what the criteria for achieving success are the most important for them and what influences them. The study examined the national representative sample of the parents of the fourth grade pupils of primary schools. The success factors recognised by parents are: ambition and persistence, abilities, education and diligent work. Elements of status or beliefs are not considered important. Opinions on success are different depending on the level of education, the main difference is observed between parents with low level of education (primary and vocational) and parents with higher level of education. Comparison of the results of research carried out in the past 20 years indicates the relative stability of Polish society opinion. These data proves that the merit-based and individualistic perspective on success in life prevails.

Keywords: success in life, the parents, the dynamics of success criteria, children, meritocracy.

1. Wprowadzenie

Sukces i aktywność ukierunkowana na jego osiągnięcie to zapewne jedno z głównych zjawisk współczesności. Jest przedmiotem analiz i badań, licznych poradników oraz popularnym tematem kultury. Tekst niniejszy prezentuje wyniki badania poświęconego kryteriom sukcesu oraz porównuje je z analogicznymi badaniami zrealizowanymi w Polsce w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Ponieważ okres ten zbiega się z czasem przemian w naszym kraju określanymi jako transformacja ustrojowa porównanie takie daje możliwość śledzenia dynamiki kryteriów sukcesu. Analiza porównawcza ma charakter wybiórczy; ogranicza się do paru badań zrealizowanych na dużych próbach.

Pojęcie sukcesu nie należy do jednoznacznych, zarówno w ujęciach słownikowych, jak i w mowie potocznej [17]. W ujęciach słownikowych sukces najczęściej oznacza realizację celu. Cel ten może mieć różną genezę; bywa tak, że jednostka lub grupa ustala go samodzielnie, często jednak jest on określony przez kogoś innego. Cele dotyczą wielu dziedzin ludzkiej aktywności, o różnym znaczeniu i stopniu ogólności. Między innymi z tego powodu pojęcie sukcesu w naukach humanistycznych jest niedookreślone i nie ma precyzyjnego zakresu [8].

Sukces rozumiany być może także jako pomyślny wynik jakiegoś przedsięwzięcia, cenione wysoko osiągnięcia w jakiejś dziedzinie (nauka, praca, życie osobiste) czy doświadczenie szczęścia, zadowolenia z życia.

A. Firkowska-Mankiewicz [7] zarysowuje cztery dziedziny w których rozpatruje się karierę życiową człowieka:

- a) materialistyczny sukces życiowy, ujmowany w kategoriach ilościowych (dochody, stan posiadania);

b) wymiar stratyfikacyjno-prestiżowy, związany z pozycją jednostki w hierarchii wykształcenia i zawodu;
c) wymiar emocjonalno-afiliacyjny, czego przejawem jest poziom subiektywnego zadowolenia z życia rodzinnego i towarzyskiego, przyjaźń i miłość, itp.;

d) wymiar samorealizacyjny, którego miernikiem jest poczucie spełnienia, polegające na osiągnięciu założonych celów życiowych, a także wykorzystaniu swego potencjału intelektualnego, fizycznego czy duchowego.

Przedmiotem szczególnego zainteresowania socjologów i ekonomistów są sukcesy ludzi w sferze zawodowej i społecznej. Sukces analizowany być może na trzech wymiarach [10];

a) ekonomicznym, którego przejawem jest wzrost dochodów lub zysku;

b) społecznym, związanym z osiągnięciem wysokiej pozycji społecznej, czego przejawem jest zawód i stanowisko;

c) kulturowym, którego wyznacznikiem jest szacunek, prestiż czy realizacja indywidualnych celów.

Przedmiotem zainteresowania w tym artykule jest sukces w wymiarze określonym wyżej jako kulturowy, związanym z osobistymi celami. W przeciwieństwie do większości badań nie interesuje nas, jak ludzie rozumieją sukces i do czego w związku z tym dążą, lecz to, od czego sukces zależy, czyli jego kryteria. Odmienność naszego podejścia polega także na tym, że badani nie oceniali, w jakim stopniu są dla nich ważne kryteria życiowego sukcesu, ale jakie mają one znaczenie dla młodych ludzi w naszym kraju. Ich dzieci. Można jednak założyć, że wypowiadając się na temat dzieci, wyrażają własne opinie i przekonania.

2. Kryteria sukcesu – badanie własne

W pierwszej części przedstawimy wyniki badania, którego celem było dowiedzenie się, jakie kryteria sukcesu są uznawane za ważne przez rodziców uczniów szkół podstawowych. (klasy IV). Zrealizowane zostało na przełomie roku 2011/ 2012; brało w nim udział 4931 osób, w tym większość kobiet (4274).¹

Dane zebrano za pomocą procedury wzorowanej na badaniach PGSS² Była on stosowana kilkakrotnie w reprezentatywnych badaniach społeczeństwa polskiego.

Użyteczność tego narzędzia została pozytywnie zweryfikowana i stwarza możliwość porównań naszych danych z badaniami ogólnopolskimi. Na użytek naszych badań dokonano kilku zmian proceduralnych. Zastosowano wszystkie (13) kryteria sukcesu, jakie występowały w badaniach PGSS Zmieniono jednak treść pytania zadawanego respondentom. W oryginale pytanie brzmiało następująco: «Chciałbym teraz Pana(-ią) zapytać o warunki osiągania sukcesu w życiu. Wymienię kilka takich warunków. O każdym z nich proszę powiedzieć, czy Pana(-i) zdaniem dla osiągnięcia sukcesu w życiu ma on decydujące znaczenie, jest bardzo ważny, średnio ważny, niezbyt ważny, czy też nie ma żadnego znaczenia». Instrukcja została zmieniona ponieważ badani rodzice mieli określić nie to, jakie kryteria sukcesu są dla nich ważne, lecz jakie są ważne dla młodych ludzi we współczesnej Polsce. W związku z tym instrukcja brzmi następująco: « W tabeli znajdują się opisy różnych czynników decydujących o życiowym sukcesie. Jakie, Pani/Pana zdaniem, mają one znaczenie we współczesnej Polsce dla osiągnięcia przez młodych ludzi sukcesu w życiu?» Zmieniono także sposób odpowiedzi. W miejsce 6 punktowej skali (decydujące znaczenie, bardzo ważne, średnio ważne, niezbyt ważne, bez znaczenia i nie wiem) wprowadzono skalę 5 stopniową typu Likerta (od «decydujące znaczenie» do «jest bez znaczenia»).

Dane pokazują, że, zdaniem badanych rodziców, najważniejszymi kryteriami życiowego sukcesu są : własne wysokie wykształcenie, ambicja i upór, zdolności, sumienna praca oraz znajomości (tabela 1)

*Tabela 1
Znaczenie przypisywane kryteriom sukcesu*

Cecha	N ważne	rozkład procentowy					Wartość średnia
		bez znaczenia	małe znaczenie	trudno powiedzieć	duże znaczenie	decydujące znaczenie	
Przekonania polityczne	4733	25,71	39,81	15,06	17,01	2,41	2,306
Bycie mężczyzną lub kobietą	4725	23,92	31,34	4,59	31,64	8,51	2,695
Sumienna praca	4701	1,32	8,51	1,21	53,39	35,57	4,134
Wysokie wykształcenia rodziców	4759	17,82	37,53	4,64	33,14	6,87	2,737
Powiązania partyjne	4695	39,81	27,09	15,8	13,35	3,94	2,145

¹ Badanie było realizowane w Instytucie Badań Edukacyjnych w ramach projektu systemowego Badanie Jakości i Efektywności Edukacji oraz Instytucjonalizacja Zaplecza Badawczego współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

² Źródło: Polskie Generalne Sondáže Społeczne 1992-1999 i International Social Survey Programme 1992,1999

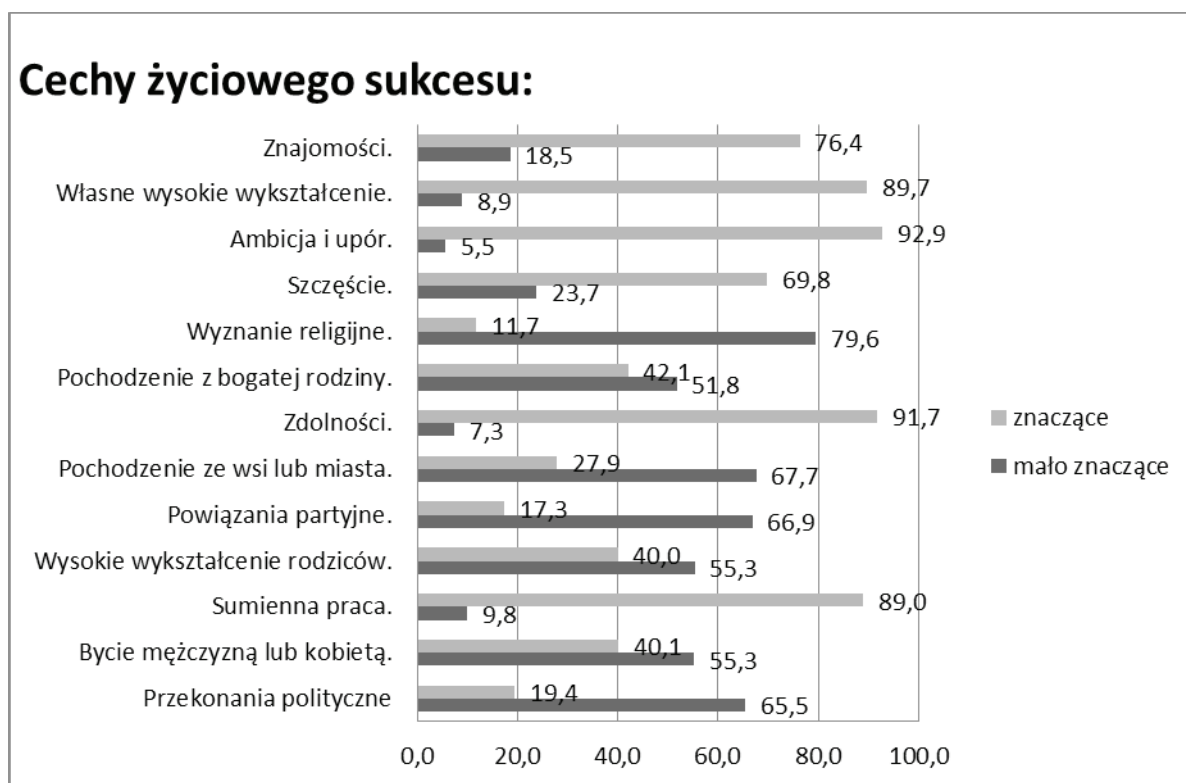
Opracowanie: Bogdan Ciechomski (przy współudziale Michała Bojanowskiego) Warszawa, kwiecień 2001ISS UW

Pochodzenie ze wsi lub miasta	4761	33,02	34,64	4,49	23,23	4,62	2,318
Zdolności	4727	1,38	5,88	0,99	50,31	41,44	4,246
Pochodzenie z bogatej rodziny	4747	24,71	27,09	6,13	32,65	9,42	2,75
Wyznanie religijne	4731	50,14	29,42	8,75	8,86	2,83	1,848
Szczęście	4772	5,9	17,8	6,5	50,0	19,8	3,6
Ambicja i upór	4778	1,07	4,48	1,55	50,08	42,82	4,291
Własne wysokie wykształcenie	4778	1,84	7,01	1,42	43,93	45,79	4,248
Znajomości	4772	5,49	13,01	5,11	46,98	29,4	3,818

Życiowy sukces warunkują osobiste zasoby (wykształcenie, ambicja, i upór, sumienna praca), wspomagane znajomościami, które zdaniem wielu osób, ułatwiają załatwianie licznych istotnych spraw, w tym także tak ważnych, jak stanowiska, przywileje. Dla przeszło połowy rodziców ważny jest także łut szczęścia.

W osiągnięciu życiowego sukcesu nie mają znaczenia takie czynniki jak: wyznanie religijne, powiązania partyjne, pochodzenie z miasta lub ze wsi, przekonania polityczne oraz płeć. Małe znaczenie przypisywane jest przekonaniom politycznym, wykształceniu rodziców, płci dziecka oraz pochodzeniu z bogatej rodziny.

Uzyskane prawidłowości pokazać można sprowadzając odpowiedzi badanych do dwóch kategorii. Pierwsza powstała przez zsumowanie dwóch kategorii: «decydujące znaczenie» i «duże znaczenie», którą określamy jako «znaczące», druga zaś ujmuje łącznie « małe znaczenie» i «bez znaczenia», oznaczane jak «mało znaczące». W takim ujęciu zasadniczo nie zmienia się hierarchia kryteriów sukcesu, ale w niektórych przypadkach zarysowuje się pewna ambiwalencja przypisywanego im znaczenia. Dotyczy to pochodzenia z bogatej rodziny, wykształcenie rodziców oraz płci, które dla większości badanych nie mają znaczenia, dla znacznej części (ok. 40%) są jednak ważnymi wyznacznikami sukcesu. (wykres 1)

Wykres 1. Kryteria życiowego sukcesu w dwóch kategoriach («znaczące» i «mało znaczące»)

Poglądy na temat kryteriów sukcesu różnicuje wykształcenie, miejsce zamieszkania oraz osoba wypełniająca ankietę (matka lub ojciec). Wbrew oczekiwaniom, kryteriów sukcesu nie różnicuje płeć dziecka. Nasuwają się dwie interpretacje tego wyniku. Może on być przejawem wyrównywania szans życiowego powodzenia kobiet i mężczyzn w naszym kraju. Wyjaśnienie drugie sugeruje, że brak różnic związany jest z wiekiem dzieci (10-11lat). W chwili realizacji badań znajdowały się one przed okresem dorastania, kiedy to kwestie dotyczące płci nabierają większego znaczenia i wyraźniej zarysowują się w świadomości rodziców.

Zależności pomiędzy kryteriami a innymi zmiennymi analizowano na dwa sposoby. Po pierwsze, poprzez porównanie procentowego rozkładu stopnia ważności kryteriów w poszczególnych grupach (test niezależności χ^2), po drugie – porównując średnie wartości przypisywane kryteriom w podgrupach (analiza wariancji). Takie podejście wynika głównie z faktu, że skala Likerta nie spełnia w pełni wymogów skali przedziałowej jaka jest wymagana dla zmiennej zależnej w analizie wariancji.

Kryteria życiowego sukcesu w największym stopniu różnicuje wykształcenie osoby wypełniającej ankietę. Test χ^2 wykazał istotność związków wykształcenia z wszystkimi kryteriami na poziomie $p < 0,001$. Analiza wariancji wykazała różnice średnich wartości cech w poszczególnych grupach wykształcenia dla większości cech (z wyjątkiem płci, wykształcenia rodziców oraz znajomości). (tab. 2).

Tabela 2.
Kryteria życiowego sukcesu a wykształcenie

Cecha	Analiza wariancji		Wartości średnie			Odchylenie standardowe		
	F	Partial Eta Sq.	podst.	średnie	wyższe	podst.	średnie	wyższe
Przekonania polityczne	F(2,4610)=13,47***	0,0058	2,429	2,247	2,246	1,093	1,080	1,122
Bycie mężczyzną lub kobietą	n.i.		2,748	2,669	2,682	1,429	1,362	1,252
Sumienna praca	F(2,4577)=46,97***	0,0201	4,275	4,158	3,945	0,793	0,886	0,979
Wysokie wykształcenia rodziców	n.i.		2,765	2,688	2,792	1,335	1,263	1,223
Powiązania partyjne	F(2,4570)=3,10*	0,0014	2,095	2,127	2,207	1,147	1,178	1,255
Pochodzenie ze wsi lub miasta	F(2,4636)=5,74**	0,0025	2,238	2,322	2,405	1,310	1,281	1,216
Zdolności	F(2,4606)=4,09*	0,0018	4,200	4,285	4,245	0,896	0,808	0,848
Pochodzenie z bogatej rodziny	F(2,4624)=17,61***	0,0076	2,573	2,813	2,858	1,430	1,384	1,294
Wyznanie religijne	F(2,4608)=39,39***	0,0168	2,033	1,825	1,667	1,240	1,034	0,917
Szczęście	F(2,4646)=8,80***	0,0038	3,700	3,588	3,516	1,196	1,151	1,116
Ambicja i upór	F(2,4653)=32,48***	0,0138	4,150	4,346	4,362	0,913	0,745	0,705
Własne wysokie wykształcenie	F(2,4653)=8,40***	0,0036	4,165	4,293	4,272	0,997	0,898	0,883
Znajomości	n.i.		3,805	3,854	3,778	1,199	1,131	1,128

Jak pokazują dane, osoby z wyższym i średnim wykształceniem w prawie identyczny sposób oceniają ważność kryteriów. Największe znaczenie przypisują ambicji i uporowi, zdolnościom i wykształceniu. Różnią się od nich osoby z wykształceniem zawodowym i podstawowym, dla których największe znaczenie ma sumienna praca, nie zaś ambicja i upór, która zajmuje w tej grupie dopiero czwarte miejsce w hierarchii ważności (przez osoby z wykształceniem średnim i wyższym ceniona jest najwyżej).

Na podstawie średnich nakreślić można prawidłowości pokazujące związki poziomu wykształcenia ze znaczeniem przypisywanym kryteriom. Wraz z wykształceniem respondentów rośnie ocena ważności środowiska (miasto/wieś), pochodzenia z bogatej rodziny, ambicji i upor, własnego wysokiego wykształcenia. Maleje natomiast znaczenie przekonań politycznych, sumiennej pracy, religii i szczęścia.

Wraz ze wzrostem wykształcenia maleje częstość odpowiedzi «trudno powiedzieć», co sugeruje, że wykształcenie wiąże się z większym poziomem świadomości, które czynniki warunkują sukces życiowy.

Ciekawe zależności można zaobserwować w przypadku kryteriów związanych z polityką. Znaczenie powiązań partyjnych rośnie wraz ze wzrostem wykształcenia, maleje zaś ważność przekonań politycznych. Dane te traktować można jako przejaw stosunku ludzi wykształconych do polityki, który charakteryzuje się brakiem zaufania do programów i deklaracji oraz docenianiem znaczenia powiązań i tzw. układów w życiu społecznym.

Poglądy na kryteria życiowego sukcesu matek i ojców są zbliżone. Różnice (istotne statystycznie) występują w przypadku pięciu kryteriów. Trzem z nich większe znaczenie przypisują matki; są nimi: szczęście, płeć oraz posiadanie wysokiego wykształcenia. Dwa: z nich: powiązania partyjne i pochodzenie z bogatej rodziny, mają nieco większe znaczenie dla mężczyzn.

Różnice te mogą wynikać z odmienności światopoglądów kobiet i mężczyzn. Mężczyźni akcentują znaczenie kryteriów zależnych od jednostki, kobiety zaś w większym stopniu akcentują rolę tych czynników, na które ma się mniejszy wpływ (poza wykształceniem, które dla kobiet jest cenioną wartością).

Kryteria sukcesu w niewielkim stopniu różnicuje miejsce zamieszkania.

Istotne różnice występują w trzech przypadkach. Mieszkańcy miast większe znaczenie niż mieszkańcy wsi przypisują ambicji i uporowi. Odwrotnie w przypadku religii oraz miejsca zamieszkania, które mają większe znaczenie dla mieszkańców wsi. Dane te nasuwają przypuszczenie, że w miastach przeważa indywidualistyczne podejście do życiowego sukcesu, na wsi zaś dostrzega się znaczenie miejsca jednostki w strukturze społecznej. Zgodnie z tradycją kulturową, wieś wykazuje większe przywiązanie do religii.

Uzyskane wyniki, choć otrzymane na podstawie stosunkowo licznej próbie, nie dają podstaw do nadmiernego uogólniania i wysnuwania na ich podstawie wniosków na temat poglądów i stanu świadomości Polaków. Próba nie jest reprezentatywna ze względu na wiek i płeć; dominują w niej osoby w wieku 30-40 lat oraz kobiety. Mamy także do czynienia z nadreprezentacją osób z wyższym wykształceniem.

Poglądy na sukces życiowy oraz czynniki go warunkujące dają wycinkowy, ale interesujący obraz świadomości społecznej. Wyrażna preferencja cech charakteryzujących jednostkę i od niej w dużym stopniu zależnych świadczy o silnej identyfikacji z kulturami indywidualistycznymi. Idąc śladem rozważań Hildebrand-Wypych [8] można nawet powiedzieć, iż badani przejawiają postawę hiperindywidualistyczną, dla której charakterystyczne są: orientacja na osiągnięcia, wysokie aspiracje oraz wiara w siebie.

W zestawie kryteriów reprezentowane są głównie kryteria dotyczące zasobów osobistych jednostki oraz związane z pozycją w strukturze społecznej. Dane w sposób jednoznaczny wskazują, iż badani większe znaczenie przypisują zasobom osobistym.

Podsumowując, wypada zauważyć, że preferencje dotyczące kryteriów warunkujących życiowy sukces nie są zbyt zróżnicowane, co sugeruje, że poglądy na ten temat są w naszym społeczeństwie dość jednolite. Najbardziej różnicuje je wykształcenie, ściślej zaś jego najniższy poziom – osoby z wykształceniem (zawodowym i podstawowym) mają wyraźnie odmienne przekonania od tych, którzy osiągnęli wyższe jego poziomy. Niewielki, ale znaczący wpływ ma także płeć wypełniającego ankietę i miejsce zamieszkania.

Warto zauważyć, że zarówno kobiety, jak i mieszkańcy wsi podkreślają znaczenie tych kryteriów, które określają ich pozycję w społecznej strukturze, a więc płci i miejsca zamieszkania. Fakt ten nasuwa przypuszczenie, że mają oni świadomość barier utrudniających osiągnięcie życiowego powodzenia związanych z ich społecznym usytuowaniem.

3. Dynamika kryteriów sukcesu

Przedstawione wyżej dane porównamy z wynikami badań przeprowadzonych w okresie transformacji (w latach 1992 – 2007). W pierwszej kolejności skonfrontujemy nasze dane z wynikami PGSS [13]. Stosowana przez nas metoda wzorowana była na tych badaniach, dzięki czemu możliwe jest dokonanie w miarę szczegółowych porównań ze względu na duże podobieństwo kryteriów oraz sposobu pomiaru. Podobnie szczegółowych porównań nie można wykonać w przypadku innych badań ze względu na rozbieżność metod pomiaru kryteriów. Z tego powodu w drugiej części analizy dokonano porównań nie na poziomie poszczególnych kryteriów, lecz wymiarów wyłonionych na podstawie analiz czynnikowych.

3.1 Kryteria sukcesu: porównanie wyników badań własnych z efektami badań Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego

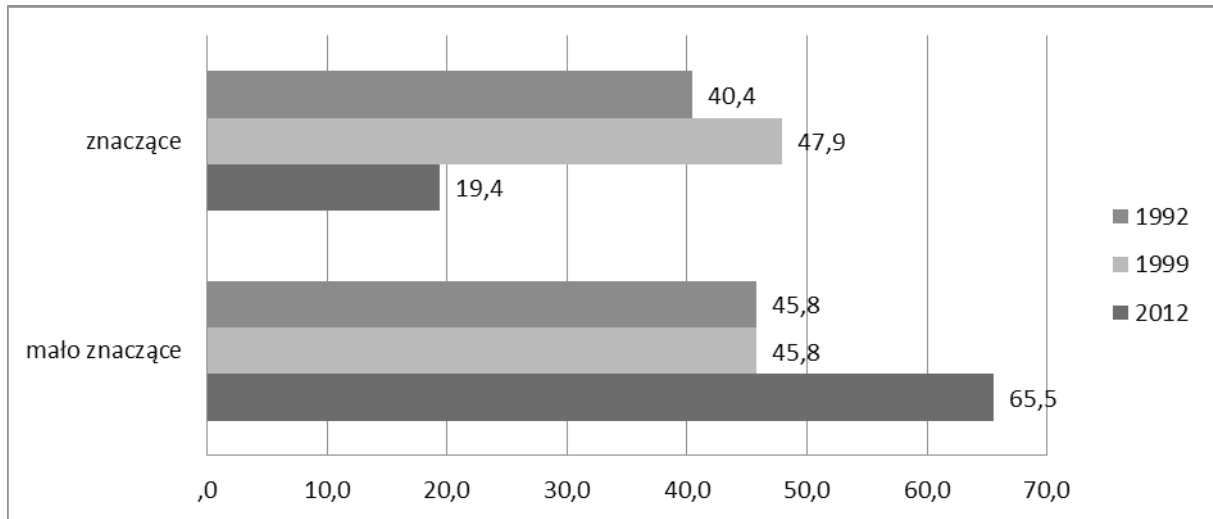
Zestawienie naszych wyników z badaniami PGSS [13] wydaje się uprawnione ze względu na to, że lista kryteriów sukcesu oraz procedura naszego badania wzorowana była na tym sondażu. Porównanie utrudnia jednak fakt, że w kwestionariuszu PGSS stosowana była inna instrukcja oraz to, że ocena ważności czynników warunkujących życiowy sukces dotyczyła całego społeczeństwa. W naszych badaniach rodzice mieli określić kryteria sukcesu dla młodych ludzi we współczesnej Polsce. Można jednak przyjąć, że kryteria sukcesu dzieci są odzwierciedleniem ogólnych poglądów na temat tego, od czego zależy sukces życiowy.

Porównanie obu badań wymagało również ujednoczenia skal odpowiedzi i sprowadzenia ich do dwóch kategorii. Pierwsza powstała poprzez zsumowanie odpowiedzi, w których dana cecha została uznana za znaczącą, drugą zaś tworzy suma odpowiedzi zaznaczonych jako mało ważne oraz tych, w których cechy nie są dla respondentów znaczące z punktu widzenia ich roli w osiągnięciu życiowego sukcesu. Cechy mające znaczenie w analizie danych i na wykresach będą określane jako «znaczące» a cechy mające mniejsze znaczenie lub bez znaczenia jako «mało znaczące»

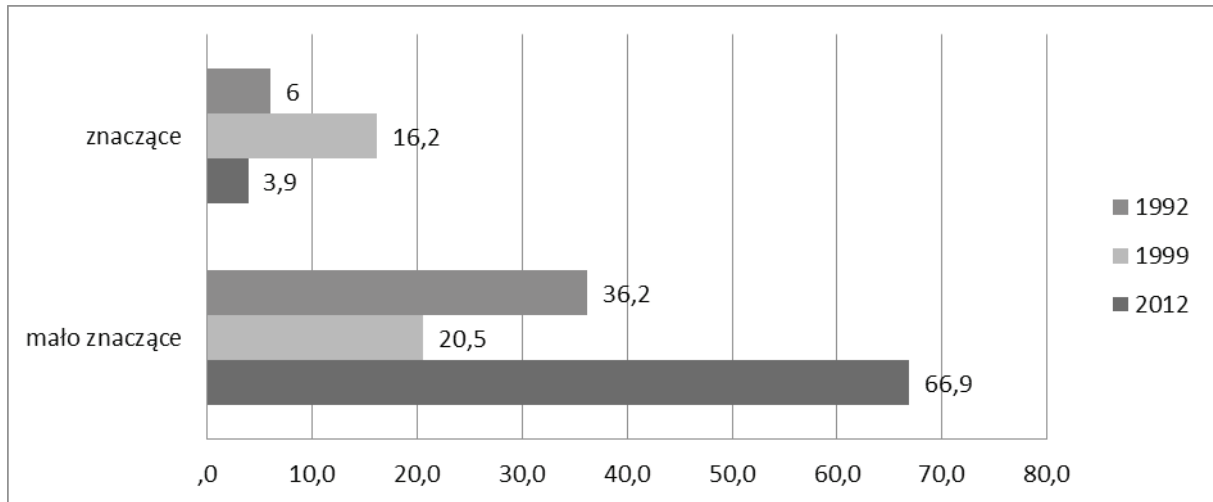
Z porównania obu badań wynika, że na przestrzeni lat nastąpił zdecydowany wzrost znaczenia i mniejszy lub większy spadek znaczenia kilku cech warunkujących życiowy sukces.

Zacniemy od spraw związanych z polityką (wykres 2 i 3).

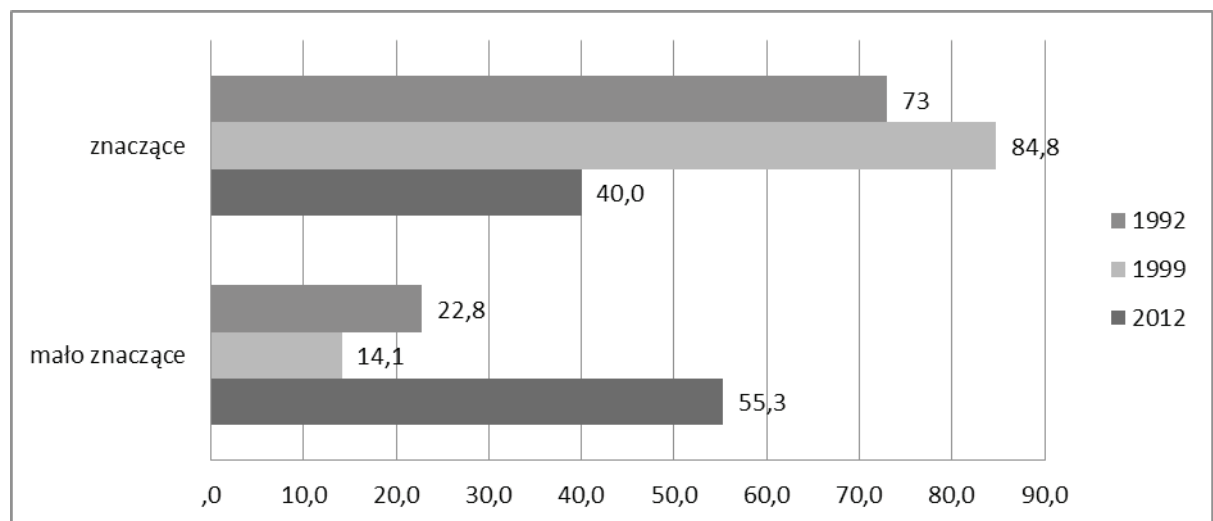
W latach 1992 i 1999 przekonania polityczne uważane były przez prawie połowę badanych jako znaczące i prawie tyle samo osób uznawało je za mało znaczące w osiągnięciu życiowego sukcesu. W 2012 roku widać wyraźny spadek znaczenia tego elementu świadomości społecznej. Podobnie z powiązaniem politycznymi, w przypadku których wystąpił niewielki wzrost znaczenia w 1999 roku. Generalnie jednak dane uprawnniają do wniosku, że zaangażowanie polityczne zdecydowanie straciło na znaczeniu jako czynnik warunkujący sukces życiowy.

Wykres 2. Kryterium – przekonania polityczne

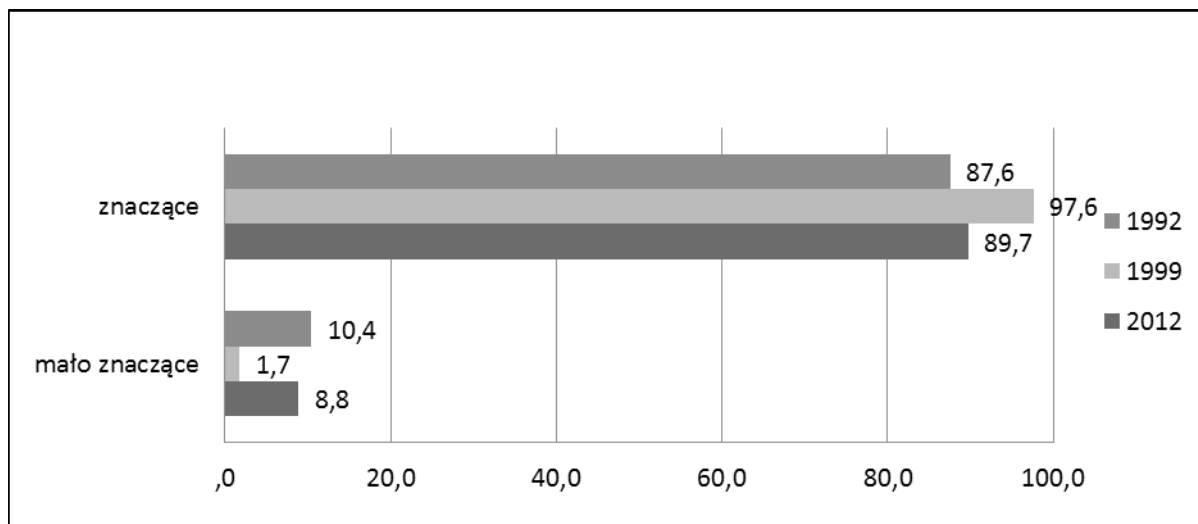

Wykres 3. Kryterium – powiązania partyjne

Wykres 4. Kryterium – wysokie wykształcenie rodziców

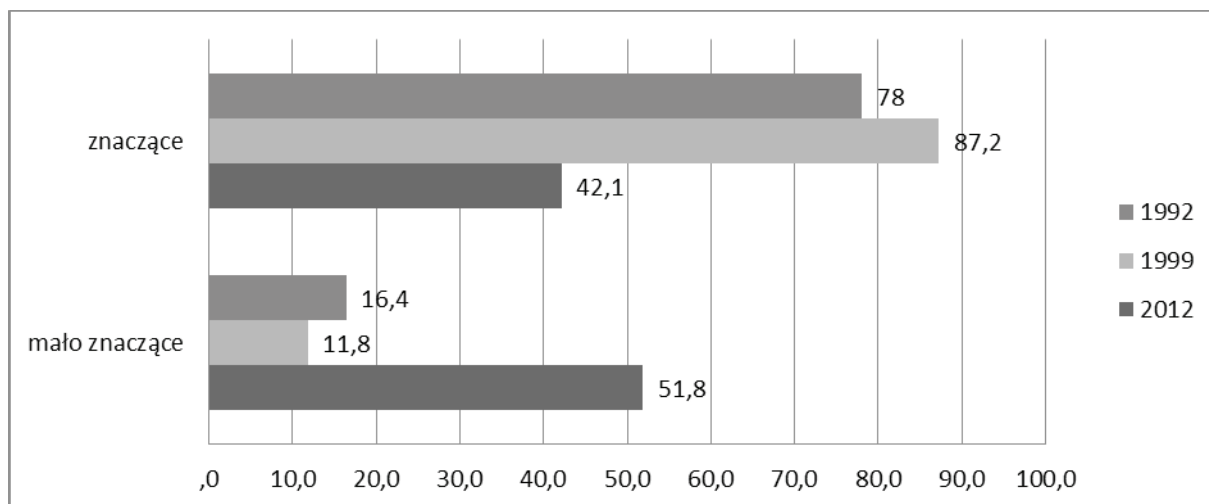
Znacznie większe znaczenie ma wykształcenie, które analizowane było zarówno w odniesieniu do wykształcenia rodzica, jak i dziecka (wykres 4 i 5). Z porównania danych wynika, że znaczenie własnego wykształcenia jest duże i utrzymuje się na prawie tym samym, bardzo wysokim poziomie, w trakcie całego okresu transformacji, zaś wykształcenie rodziców wyraźnie traci na znaczeniu. Zmiany te nie mają charakteru regularnego i stopniowego, ponieważ, podobnie jak poprzednio, prawidłowości te nie są zgodne z danym otrzymanym w badaniu PGSS w 1999 roku. W badaniu tym wykształceniu rodziców przypisywano duże, proporcjonalnie najwyższe znaczenie.

Wykres 5. Kryterium – własne wysokie wykształcenie

Jak widać, wykształceniu przypisywane jest stale duże znaczenie. Zjawisko to może wyjaśniać bardzo wysokie aspiracje edukacyjne w stosunku do swoich dzieci; zdecydowana większość z nich chciałaby, aby zdobyły wyższe wykształcenie [1]. W świetle tych danych można postawić hipotezę, iż wykształcenie pomaga w osiągnięciu sukcesu.

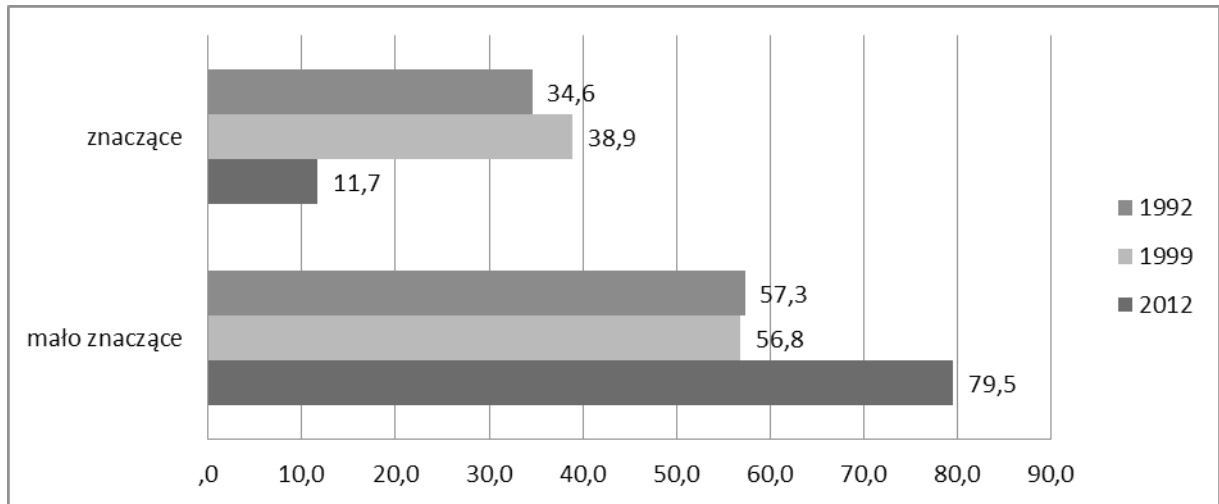
Skoro wykształcenie rodziców traci na znaczeniu, to być może zyskuje materialny standard rodziny. Dane nie potwierdzają tego przypuszczenia (wykres 6)

Wykres 6. Kryterium – pochodzenie z bogatej rodziny

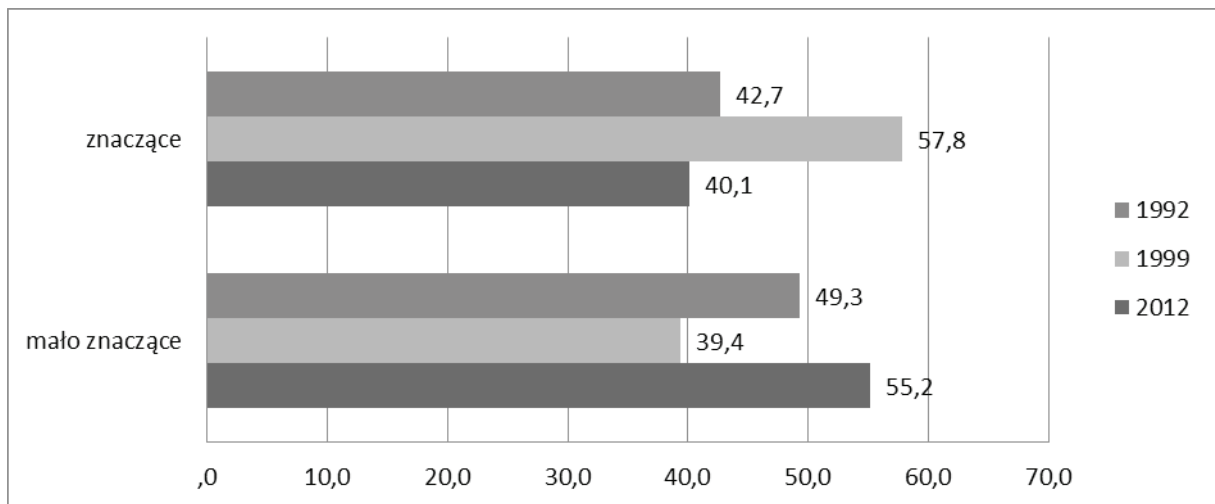
Obserwuje się zdecydowaną tendencję spadkową znaczenia tego kryterium. Jest to wynik zastanawiający, a z jego interpretacją należy się wstrzymać do czasu potwierdzenia go w innych badaniach.

Na znaczeniu traci też wiara, określana jako przekonania religijne (wykres 7). Choć tendencja spadkowa trwa od lat '90, to obecnie czynnik ten przez 80% respondentów traktowany jest jako niemający znaczenia przy osiągnięciu sukcesów..

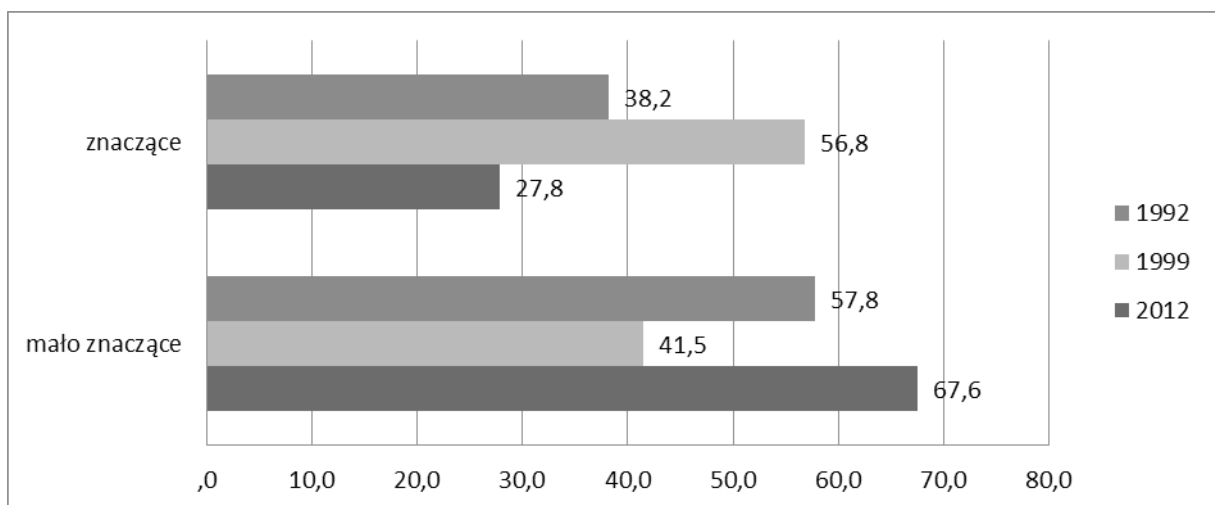

Wykres 7. Kryterium – przekonania religijne

Traci również na znaczeniu płeć (wykres 8) oraz miejsce zamieszkania (wykres 9).

Wykres 8. Kryterium – płeć dziecka

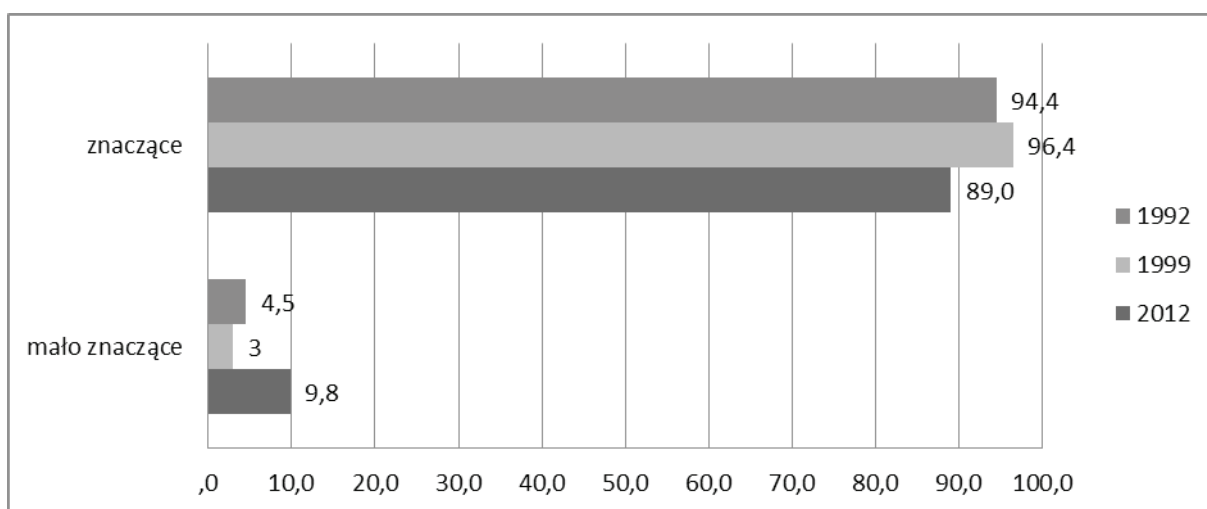
Wykres 9. Kryterium – pochodzenie z miasta lub ze wsi.

Wykres 8 pokazuje, że płeć uznawana była za stosunkowo ważny czynnik warunkujący sukces tylko w 1999 roku, pozostałe badania sugerują, że ma on małe znaczenie. Przypuszczalnie nie oznacza to, że w naszym

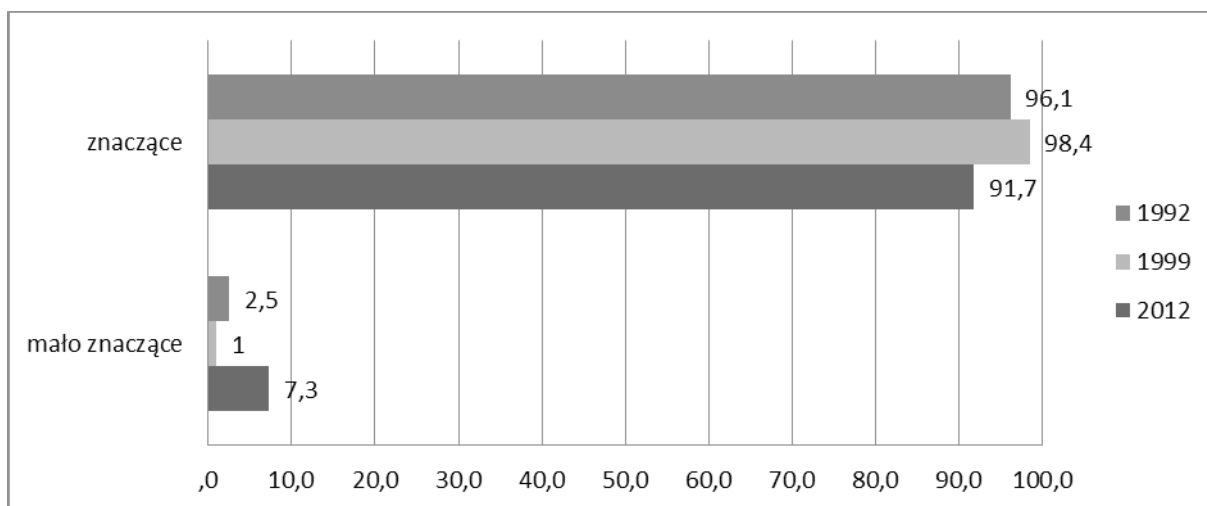
społeczeństwie nie dostrzega się różnic pod względem możliwości osiągnięcia sukcesów między kobietami i mężczyznami. Nawiązując do stereotypowych poglądów można np. założyć, że w przypadku mężczyzn sukces może być odnoszony do osiągnięć zawodowych, w przypadku kobiet do życia rodzinnego.

Podobne tendencje zarysowują się, gdy pod uwagę weźmie się miejsce zamieszkania. Znaczenie tego kryterium jest jeszcze mniejsze, niż w przypadku płci, i na przestrzeni dwudziestu lat wykazuje tendencję malejącą, z wyjątkiem badania z 1999 roku, w którym przypisywano mu stosunkowo dużą rolę.

Jak pokazują dane, w ostatnich dwudziestu lat bardzo duże znaczenie przypisywano cechom indywidualnym, które interpretować można jako zasoby osobiste lub kapitał ludzki. Składa się na nie sumienna praca, zdolności oraz ambicja i upór (wykresy: 10, 11, 12). Uznać można, że w opinii Polaków to one właśnie decydują o osobistym sukcesie. Jak pokazują dane z 2012 roku, znaczenie tych czynników nieco maleje w porównaniu z poprzednimi latami, jednak nadal jest bardzo wysokie.

Wykres 10. Kryterium – sumienna praca

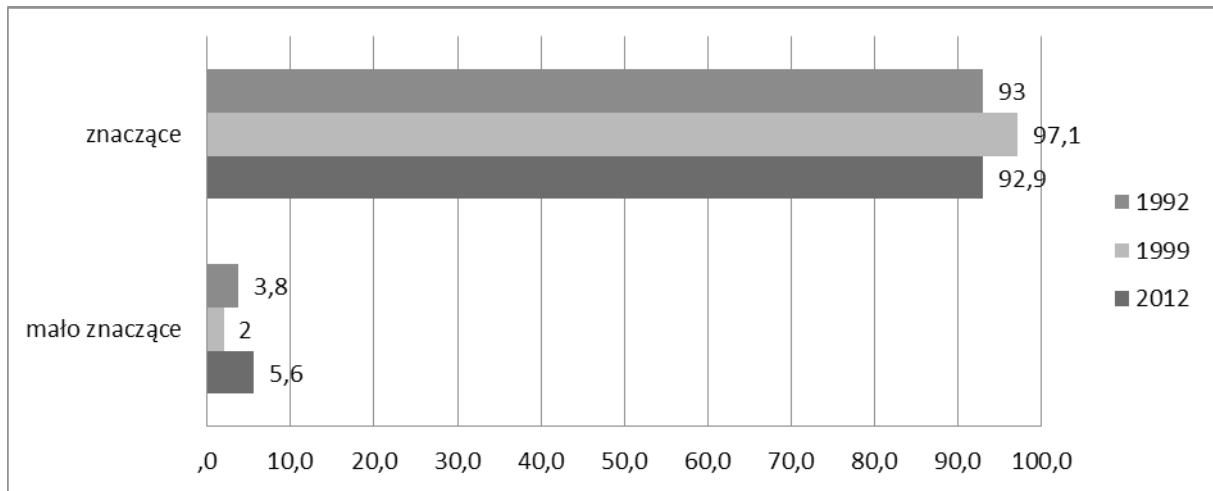

Wykres 11. Kryterium – zdolności.

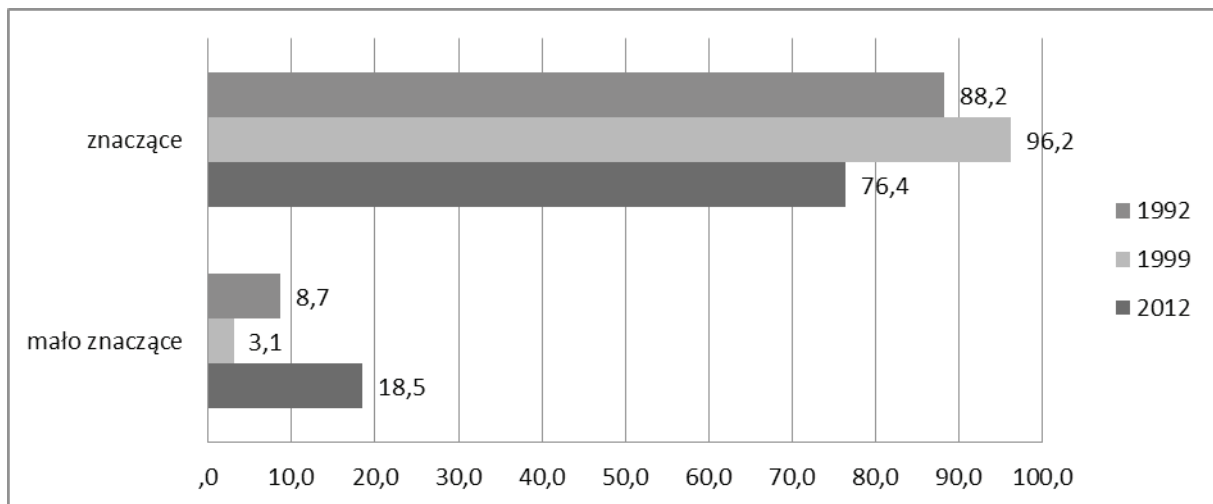
Również posiadanie znajomości jest uznawane za czynnik ułatwiający odnoszenie sukcesów (wykres 13). Tego zdania byli prawie wszyscy respondenci w roku 1999 ; ostatnio wzrasta liczba osób przypisujących mu mało znaczenie (tak deklaruje co piąty badany).

Porównanie danych na temat kryteriów sukcesu otrzymanych w 2012 roku z analogicznymi rezultatami analiz przeprowadzonych przez PGSS w latach 1992 i 1999 pokazuje, iż część z nich straciła na znaczeniu, części zaś przypisywane jest duże znaczenie w trakcie całego analizowanego okresu. Uwagę zwraca fakt, iż żadne kryterium nie zyskało na znaczeniu w ostatnim, zrealizowanym przez nas badaniu. W stosunkowo licznych przypadkach najwyższe oceny ważności kryteriów wystąpiły w 1999 roku. Tendencje te sugerują, że w pierwszej dekadzie transformacji nastąpiła krystalizacja poglądów na temat sukcesu i jego uwarunkowań w nowych warunkach społecznych i ekonomicznych.. Przekonania bliskie ludziom na początku zmiany

ustrojowej stały się bardziej wyraziste, co można interpretować jako przejaw kształtowania się świadomości społecznej w tym zakresie. Dane otrzymane po kilkunastu latach sugerują, że proces ten uległ zahamowaniu, a nawet obserwować można niewielki regres: ludzie są mniej pewni swoich poglądów na temat kryteriów sukcesu. W jakim stopniu zjawisko to jest konsekwencją doświadczeń związanych z okresem transformacji, pozostaje pytaniem otwartym.

Wykres 12. Kryterium – ambicja i upór.

Wykres 13.. Kryterium – znajomości.

W okres transformacji Polacy wkraczali z mocnym nastawieniem indywidualistycznym, czego nie naruszyły burzliwe wydarzenia tego okresu. W tym świetle nie wydaje się słuszna teza, iż indywidualizm (nastawienie na osobisty sukces oraz przekonanie, iż, zależy o głównie od jednostki) jest konsekwencją funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej i społeczeństwie konkurencyjnym. Bardziej zasadne wydaje się twierdzenie, iż Polacy byli indywidualistami przed okresem transformacji, a doświadczenia w nim zdobyte utwierdziły ich w tej orientacji.

Wpływu doświadczeń okresu, w jakim realizowano badania, dopatrywać się można wśród tych kryteriów sukcesu, którym przypisywane jest mniejsze znaczenie. Związane są one ze społeczną pozycją jednostki oraz z jej przekonaniem. (a pośrednio wartościami, choć ta kwestia nie była poruszana w badaniu). We wszystkich tych przypadkach nastąpił wyraźny spadek ich znaczenia jako czynników warunkujących sukces, obserwowalny na podstawie badań z 1999 i 2011 roku. W pierwszej dekadzie transformacji wiara w to, że pozycja społeczna (dobrobyt i wykształcenie rodziców, miejsce zamieszkania, władza polityczna) sprzyja sukcesom, była stosunkowo duża; jednak w drugiej dekadzie znacznie, czasami wręcz drastycznie, zmalała. Tendencja ta sprawia wrażenie, że Polacy coraz mniej liczą na korzyści, jakie może mieć pozycja społeczna (własna i rodziny). Prawidłowości tej przeczy duże znaczenie przypisywane znajomościom, wydaje się jednak, że tylko pozornie. Przekonanie, iż warto mieć dostęp do osób, dzięki którym łatwiej coś uzyskać lub załatwić, jest trwałym elementem społecznej świadomości. Przypuszczać jednak można, że znajomości nie są czymś,

co się dziedziczy czy otrzymuje. O znajomości się zabiega, dba i je podtrzymuje, zaliczyć je zatem należy do osobistych zasobów jednostki.

Ogólny wniosek, będący efektem porównań naszych danych z analizami PGSS, wskazuje, że Polacy sądzą, iż sukces życiowy zależy od jednostki i jej zasobów, zmniejsza się natomiast znaczenie przypisywane pozycji społecznej oraz przekonaniom i poglądom.

Uogólnienia oparte na wynikach trzech badań zrealizowanych w trakcie 20 lat mogą być traktowane jako przesadne w stosunku ich liczby. Można je wzmocnić odwołując się do systematycznych badań z cyklu «Diagnoza społeczna», w których zarysowują się analogiczne prawidłowości. Z badań tych wynika, że przyczyn poprawy swej sytuacji życiowej Polacy upatrują we własnych staraniach i wysiłku, za trudności i niepowodzenia odpowiedzialnymi czynią czynniki od nich niezależne, głównie – działania polityków (Diagnoza, 2009). Podobnej skłonności w atrybucji czynników sukcesu dowodzi przeprowadzona przez nas analiza.

3.2 Wymiary sukcesu: analiza porównawcza

Przedmiotem porównań w drugiej części opracowania są efekty analiz czynnikowych kryteriów sukcesu. Na wstępie podamy wyniki analizy danych własnych. Zasadność stosowania analizy czynnikowej sprawdzono testem Kaisera-Mayera-Olkina. Wynik testu wynosi 0,751 co wskazuje na to, że badana próba odpowiada wymaganiom. Przeprowadzono eksploracyjną analizę czynnikową z rotacją VARIMAX, dzięki której wyodrębniono czteroczynnikową strukturę trzynastu kryteriów sukcesu. Czynniki te wyjaśniają 54 % wariacji.

Tabela 3
Wymiary życiowego sukcesu – analiza czynnikowa

Nazwa czynnika i treść pozycji	czynnik			
	1	2	3	4
Kapitał społeczny				
Wysokie wykształcenie rodziców	0,45			
Pochodzenie ze wsi lub miasta	0,64			
Pochodzenie z bogatej rodziny	0,81			
Znajomości	0,62			
Zasoby osobiste				
Sumienna praca		0,67		
Zdolności		0,69		
Ambicja i upór		0,59		
Własne wysokie wykształcenie		0,71		
Przekonania i poglądy				
Przekonania polityczne			0,71	
Bycie mężczyzną lub kobietą			0,51	
Powiązania partyjne			0,54	
Wyznanie religijne			0,71	
Szczęście				
Szczęście				0,84

W efekcie analizy czynnikowej otrzymano cztery grupy kryteriów sukcesu, których interpretacja nie nastręcza trudności. Dwa główne czynniki grupują kryteria związane z pozycją społeczną oraz cechami osobistymi. W czynniku trzecim reprezentowane są elementy świadomości społecznej – przekonania i poglądy. W czynniku tym dyskusyjna jest rola płci; jeśli jednak przyjąć, że chodzi tu nie tyle o płeć biologiczną czy społeczną (gender), lecz przekonania o roli tej cechy, to jej miejsce w tym zestawie wydaje się zasadne. Podobnie, jak odrębne miejsce czynnika losowego, który jest niezależnym elementem brany pod uwagę w potocznym myśleniu o przyszłości.

Zbadano zróżnicowanie czynników ze względu na wykształcenie i miejsce zamieszkania osoby wypełniającej ankietę oraz płeć dziecka. Analiza wariancji wykazała, że dwa pierwsze wymiary są istotnie zależne od wykształcenia (pierwszy wymiar – $F(2,4166)=43,9$ $p<0,001$; drugi $F(2,4166)=4,7$ $p<0,01$) a trzeci ($F(2,4166)=40,7$ $p<0,001$), zamieszkania ($F(1,4166)=14,5$ $p<0,001$) oraz od tego czy ankietę wypełniała matka czy ojciec ($F(1,4166)=6,6$ $p<0,05$). Wymiaru czwartego: szczęścia, nie różnicują kontrolowane zmienne.

Średnie wartości czynników pokazują, że najwyższą uzyskał wymiar związany z zasobami osobistymi, następnie przypadek czyli szczęście. Kolejne dwa wymiary (kapitał społeczny oraz przekonania i poglądy) mają zdecydowanie niższą średnią.

Jeśli przyjąć średnie jako kryterium ważności wymiarów, to ich hierarchia nie zależy od płci dziecka, miejsca zamieszkania i wykształcenia osoby wypełniającej ankietę (matki lub ojca). Zasoby osobiste najwyższą ceną rodzice dziewczynek, mieszkańcy miast i osoby z wykształceniem średnim. Szczęście ważne jest dla rodziców chłopców, mieszkańców wsi oraz osób z niskim wykształceniem (podstawowym i zawodowym).. Społeczny kapitał ma znaczenie dla rodziców dziewczynek, mieszkańców miast i osób w wyższym wykształ-

ceniam. Przekonaniami i poglądy jako czynniki sprzyjające sukcesom cenią rodzice z niskim wykształceniem i mieszkańcy wsi.

*Tabela 4.
Czynniki warunkujące życiowy sukces a płeć dziecka, miejsce zamieszkania i wykształcenie osoby wypełniającej ankietę*

Czynniki	Ogółem	Płeć		Miejsce zamieszkania		Wykształcenie wypełniającego		
		chłopiec	dziewczynka	miasto	wieś	podst. i zaw.	średnie	wyższe
Kapitał społeczny	2,9030	2,8985	2,9090	2,8935	2,9299	2,8422	2,9151	2,9579
Zasoby osobiste	4,2290	4,2189	4,2352	4,2375	4,2024	4,1992	4,2688	4,2041
Przekonania i poglądy	2,2380	2,2301	2,2391	2,2210	2,2804	2,3125	2,2113	2,1902
Szczęście	3,6000	3,6177	3,5818	3,5839	3,6391	3,7003	3,5878	3,5161

W trakcie ostatnich 20 lat kilkakrotnie dokonywano analiz czynników warunkujących życiowy sukces. Ich efekty zawiera tabela 5. Uwzględniono w niej dane uzyskane na dużych, reprezentatywnych lub zbliżonych do reprezentatywności. próbach ludności Polski. W badaniach tych posługiwano się różną liczbą kryteriów, nie były one także identyczne pod względem treściowym, Zestaw, jaki zastosowano w naszym badaniu, jest najbardziej obszerny, ponieważ zawiera wszystkie pozycje jakie były uwzględniane w badaniach Skarżyńskiej i Chmielewskiego [16], sondażach CBOS-u [15], i IFiS – u [6].

*Tabela 5.
Czynniki warunkujące życiowy sukces w badaniach*

Lp.	Skarżyńska, Chmielewski (1998)	CBOS(1999)	Janicka, Słomczyński (2007)	Kozłowski Matczak (2011/2012)
1.	Zasoby indywidualistyczne: – pracowitość – ambicja – zdolności	Wymiar układów i powiązań: – znajomości, protekcja – zamożność rodziców – cwaniactwo, przebiegłość – szczęście, przypadek	Wymiar merytokratyczny: – ambicja – ciężka praca – dobre wykształcenie – wrodzone zdolności i talenty	Kapitał społeczny: – wysokie wykształcenie rodziców – pochodzenie ze wsi lub miasta – pochodzenie z bogatej rodziny – znajomości
2.	Zasoby dziedziczone: – pochodzenie z bogatej rodziny – wysokie wykształcenie rodziców – wykształcenie własne	Wymiar indywidualnych zasług: – solidna, rzetelna praca – wysokie kwalifikacje zawodowe, umiejętności – wykształcenie – inicjatywa i przedsiębiorczość – zawód, rodzaj pracy	Wymiar rodzinno-towarzyski: – znajomość właściwych ludzi – wpływ polityczny – pochodzenie z bogatej rodziny – szczęście	Zasoby osobiste: – sumienna praca – zdolności – ambicja i upór – własne wysokie wykształcenie
3.	Zasoby kolektywistyczne: – dobre znajomości – powiązania polityczne – szczęście, przypadek	Wymiar dyskryminacji społecznej: – płeć – poglądy polityczne – pochodzenie społeczne – miejsce zamieszkania (np. duże miasto, małe miasto, wieś)		Przekonania i poglądy: – przekonania polityczne – bycie mężczyzną, kobietą – powiązania partyjne – wyznania religijne
4.	Zasoby strukturalne: – pochodzenie ze wsi lub miasta – płeć			Szczęście: – szczęście

Zamieszczone w tabeli wymiary sukcesu nie są w pełni porównywalne, co nie sprzyja analizowaniu i formułowaniu wniosków. Wspólnym elementem występującym w cytowanych analizach są wymiary grupujące indywidualne zasoby jednostki (zdolności, ambicja, pracowitość, wykształcenie) oraz takie, które związane są z pozycją społeczną (zamożność rodziców i ich wykształcenie, miejsce zamieszkania, znajomości). Wymiary te są różnie nazywane, także kryteria wchodzące w ich skład bywają odmienne. Problemy te są konsekwencją arbitralnych decyzji, do jakich skłania analiza czynnikowa..

W zaprezentowanych w tabeli 5 wymiarach zarysowuje się wyraźna tendencja merytokratyczna, co znalazło wyraz w nazwie jednego z czynników [9]. Jak pisze Z. Melosik, « Pojęcie merytokracji dotyczy sytuacji, w której społeczny status jednostki zależy od jej udokumentowanych osiągnięć » [12, 56]. Miarą tych osiągnięć jest wykształcenie, zwłaszcza na poziomie wyższym. Otwiera ono drogę do lukratywnych stanowisk, sprzyja społecznej mobilności. Wykształcenie zdobywa się dzięki uczeniu się, które wymaga odpowiednich dyspozycji umysłowych (zdolności) oraz motywacji. We wszystkich analizach występuje wykształcenie; często pojawiają się zdolności (czasem określane jako talenty) oraz elementy motywacji (ambicja, upór). Jeśli do tego się doda takie kryteria, jak kwalifikacje zawodowe, teza o merytokratycznej orientacji w odnoszeniu sukcesu naszego społeczeństwa zyskuje na wiarygodności.

Osiągnięcia wspierane dyspozycjami psychicznymi mogą sprzyjać sukcesom, gdy pragnienia i aspiracje jednostki nie są ograniczane przez bariery związane z pochodzeniem społecznym, pozycją rodziców czy religią. Nic zatem dziwnego, że takie preferencje kryteriów sukcesu znamienne są dla kultur indywidualistycznych oraz demokratycznych ustrojów politycznych, do których Polska jest zaliczana. Odrębną kwestią jest jednak to, jaka jest świadomość przynależności do tych społeczeństw. Jak pokazują sondaże [14], bywa z tym różnie, np znaczna część Polaków nie akceptuje zasad i reguł demokracji.

Z wyników badań własnych, jak i cytowanych autorów, wynika, że zjawiska związane z pozycją w strukturze społecznej nie są spostrzegane jako bariery w osiąganiu sukcesu życiowego. Kryteria związane z pozycją społeczną (miejsce zamieszkania, płeć, rodzina) oraz wymiary je grupujące mają w naszym społeczeństwie drugorzędne znaczenie. Przesadna byłaby jednak teza i w związku z tym dominuje przekonanie, iż sukces zależy wyłącznie od osobistych dyspozycji oraz udokumentowanych osiągnięć w postaci dyplomów i kwalifikacji. Jak sugerują wyniki naszych badań, niektóre grupy naszego społeczeństwa (głównie o kobiety oraz mieszkańcy wsi) mają poczucie, że pozycja społeczna może utrudniać osiąganie sukcesu życiowego

Te kryteria, którym przypisywane jest największe znaczenie, określiliśmy mianem zasobów osobistych. Pojęciem zbliżonym, obecnie często stosowanym, jest kapitał, mający różne odmiany i sposoby rozumienia. W analizach socjologicznych i kulturowych największe znaczenie przypisywane jest kapitałowi społecznemu. Zdaniem J. Colemana oznacza on zagregowane, rzeczywiste i potencjalne zasoby, które jednostka ma do dyspozycji z uwagi na uczestnictwo w konkretnych sieciach społecznych. Sieci te mają charakter sformalizowany i niesformalizowany [11]. Wysoki poziom kapitału społecznego zakłada występowanie wzajemnego zaufania, przestrzegania normy wzajemności, pozyskiwanie informacji dzięki uczestnictwu w sieciach społecznych. Jak się zakłada, rozwój ekonomiczny i społeczny wymaga wysokiego poziomu tego kapitału, głównie zaufania [3]

Wśród kryteriów sukcesu występuje tylko jedno, które traktować można jako wskaźnik tak rozumianego kapitału; są nim znajomości. Ich miejsce na wymiarach sukcesu bywa różne. Przeważnie wchodzi w skład czynników dotyczących układów i powiązań, relacji towarzyskich, kolektywizmu. Można je także, jak w przypadku naszych badań, interpretować jako element zasobów osobistych. Niezależnie od usytuowania znajomości, ich pozycja nie jest wysoka. W naszym zestawieniu kryteriów zajmują pod względem ważności piątą pozycję. Wymiary, w skład których wchodzi znajomości, nie należą do tych, które w pierwszej kolejności wyłania analiza czynnikowa i które wyjaśniają największy procent wariancji. Można zatem przyjąć, że jako czynniki warunkujące życiowy sukces zasoby osobiste (które zbliżone są do pojęcia kapitału ludzkiego, [2]) są oceniane jako ważniejsze od kapitału społecznego. Wniosek ten nie jest dobrym prognozą dla rozwoju naszego kraju. Oznacza on bowiem, że osoby dorosłe, jakimi są uczestnicy badań, kształtują (lub kształtować będą) u swoich dzieci orientację indywidualistyczną. Nie widać zatem szans na wzmocnienie kapitału społecznego, czyli zaufania, współpracy, silnych więzi środowiskowych, od czego zależy może w przyszłości rozwój kraju.

Literatura:

1. Aspiracje i motywacje edukacyjne Polaków w latach 1993-2009 // Komunikat z badań CBOS. – 2009.
2. Czapiński J. – Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt (2008) materialny: polski paradoks. «Zarządzanie Publiczne», 4.
3. Czapiński J. (2012) – Ekonomia szczęścia i psychologia bogactwa. « Nauka », 1. 51-88.
4. Diagnoza Społeczna (2009) Warunki i jakość życia Polaków. Raport pod red. J. Czapińskiego, T. Panka. – Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
5. Diagnoza Społeczna (2011) Warunki i jakość życia Polaków. Raport pod red. J. Czapińskiego, T. Panka. – Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
6. Domański H. (2010) – Podstawowe tendencje w stratyfikacji społecznej : Polska 1982-2008. W: Kulturowe aspekty struktury społecznej. Fundamenty. Konstrukcje. Fasady. Pod red. P. Glińskiego, I. Sadowskiego i A. Zawistowskiej. – Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN i Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.
7. Firkowska-Mankiewicz A. Zdolnym być...Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków. – Warszawa: Wyd. IFiS PAN, 1999.

8. Hildebrandt– Wypych D. [2010} – Sukces życiowy wobec przemian kapitalizmu – od indywidualizmu wczesnej nowoczesności do hiperindywidualistycznego rozproszenia ponowoczesności. W: Młodzież a sukces życiowy. Studium z pedagogiki porównawczej na przykładzie młodzieży polskiej, czeskiej, niemieckiej i holenderskiej. Pod red. D. Hildebrandt – Wypych i K. Kabacińskiej. – Kraków: Impuls.
9. Janicka K., Słomczyński K.M. [2007] – Co ludzie myślą o szansach powodzenia w życiu, Zróżnicowanie opinii. W: Kariera i sukces. Analizy socjologiczne. Pod red. K.M. Słomczyńskiego. Zielona Góra. – Warszawa: Uniwersytet Zielonogórski i IFiS PAN.
10. Leszkowicz-Baczyński J [2007] – Koncepcja i przejawy sukcesu w środowiskach klasy średniej. W: Kariera i sukces. Analizy socjologiczne. Pod red. K.M. Słomczyńskiego. Zielona Góra. – Warszawa: Uniwersytet Zielonogórski i IFiS PAN.
11. Marcinişzyn M. (2010) – Rola kapitału społecznego w kształtowaniu kariery zawodowej. W: Kulturowe aspekty struktury społecznej. Fundamenty. Konstrukcje. Fasady.. Pod red. P. Glińskiego, I. Sadowskiego i A. Zawistowskiej. – Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN. i Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.
12. Melosik Z. [2010] – Dyplom akademicki i sukces życiowy. W: Młodzież a sukces życiowy. Studium z pedagogiki porównawczej na przykładzie młodzieży polskiej, czeskiej, niemieckiej i holenderskiej. Pod red. D. Hildebrandt– Wypych i K. Kabacińskiej. – Kraków: Impuls.
13. Percepcja nierówności społecznych w Polsce w latach 1992 i 1999 (2013) Bogdan Cichomski (kierownik programu), Tomasz Jerzyński, i Marcin Zieliński. Polskie Generalne Sondazę Społeczne: struktura skumulowanych wyników badań 1992-2010. Instytut Studiów Społecznych im. Profesora Roberta B. Zajonca, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
14. Polacy o demokracji (2013) Raport CBOS BS/125/2013.
15. Równość życiowych szans (1999). Raport CBOS BS/49/1999.
16. Skarżyńska K., Chmielewski K. [1997] –Motywacja osiągnięciowa i uwarunkowania sukcesu w Polsce. Studia Psychologiczne, 2, 95-117.
17. Wolny – Peirs M. [2005] – Język sukcesu we współczesnej polskiej komunikacji publicznej. – Warszawa: Wydawnictwo Trio.